

Osmanlı'da Vakıf-Külliye-Şehir İlişkisi

Nilüfer Ateş*

Özet

Bu çalışmada, vakfın tanımı ve tarihî süreci hakkında kısa bilgi verildikten sonra Osmanlı döneminde vakıfların önemli bir kısmını teşkil eden külliyelerin, şehirlerin fizikî yapısı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Osmanlı şehir kimliğinin temelleri, külliye sistemleri ile atılmıştır. Sırasıyla Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapan Bursa, Edirne ve İstanbul, padişahların inşa ettirdikleri külliyelerle Osmanlı şehrine dönüştürülürken yeni fethedilen boş yerler de külliyeler ve diğer vakıf yapılarıyla köy, kasaba, şehir ve mahalle gibi yerleşim birimleri haline getirilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, vakıf, külliye, şehir.

Abstract

In this study, after brief information about the definition of the waqf and the historical process, the effects of the complexes on the physical structure of the cities, which constitute a significant part of the waqfs in the Ottoman period, were examined. The bases of Ottoman city identity were laid with the complex systems. Bursa, Edirne and Istanbul, which were the capital of the Ottoman Empire respectively, were converted into the Ottoman city by the mausoleums built by the sultans and the newly conquered vacant places were transformed into settlement units such as villages, towns, cities and neighborhoods by the complexes and other waqfs.

Keywords: Ottoman, waqf, complex, city.

* Doç. Dr., Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(huriyemarti@hotmail.com)

1. Vakfın Tanımı, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Sözlükte durmak, durdurmak, alkoymak, hapsedmek, menetmek gibi anlamlara gelen vakf kelimesi (ç. evkâf/vukûf), bir İslam fıkıhı ıstılahı olarak; “*menfaati ‘ibâdullâha ait olur veçhile bir ‘ayn’ı Cenab-ı Hakk’ın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten (ebediyyen) mahbûs ve memnû’ kılmak*” şeklinde tanımlanmıştır.¹ Bu türden muameleler için vakf dışında habs ve sadaka kelimeleri de kullanılmıştır.²

Vakıf uygulamasının kökeni çok eski devirlere kadar uzanmaktadır. İslam’dan önce bazı kavimler kendi usullerinde vakıflar yapmışlardır. Örneğin, Mezopotamya’da Babil, Anadolu’da Hitit, Türkistan’da Uygurlara ait çeşitli vesikalar tespit edilmiştir.³ Diğer taraftan, ilk olarak Hz İbrahim’in vakıf tesis ettiği, onun vakıfları içinde en önemlisinin Kâbe olduğu da belirtilmiştir.⁴

İslam hukukçularının klasik yaklaşımına göre ise vakfın kaynağı Kur’an ve Sünnettir. Kur’an’da “vakıf” kelimesi geçmemekte; ancak anlam olarak iyilik/hayır yapmaya, ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunmaya teşvik eden pek çok ayet yer almaktadır. “*Sevdiğiniz şeylerden infak edinceye kadar iyiliğe kavuşmuş olamazsınız.*” ayeti genellikle vakıf uygulamasına dayanak olarak yorumlanmıştır.⁵ Sünnette ise hem söz hem de uygulama açısından vakfa dayanak teşkil edebilecek daha açık deliller bulunmaktadır. Hz Peygamber (s.a.s.), “sadaka-i câriye”yi teşvik eden hadisinin⁶ yanı sıra Medine’de sahip

¹ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâr-ı Sâdır, Beyrut 1414, IX, 359; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu*, I-V, Eser Neşriyat, İstanbul 1997, V, 410; “Ebediyyen” kelimesi hariç bk. Ömer Hilmi Efendi, *Ahkâmu'l-Evkâf*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1307, s. 2-3.

² Fıkıh kitaplarında çeşitli yönleriyle ele alınan vakfın, tanımı ve meşruiyeti hususunda mezhepler arasında görüş farklılıkları olup bu durum, belli oranda uygulama sahasına da yansımıştır. Yukarıda verilen tanım, Osmanlı hukukunda fetvaya esas teşkil eden görüş olup İmameyn’e aittir. Mezheplerin vakıf hakkındaki görüşleri için bk. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 29-45.

³ İsmet Kayaoğlu, “Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler”, *Vakıflar Dergisi*, 11 (1977), s. 50-51; Walter Ruben, “Buddhist Vakıfları Hakkında”, (trc. Meliha Torkak), *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 180.

⁴ Ömer Hilmi Efendi, “İfade-i Mahsûsa”, *Ahkâmu'l-Evkâf*, s. 8-9.

⁵ Âl-i İmrân 2/92; Müslümanlar arasında vakıf düşüncesini besleyen başka ayetler için bk. Bakara 2/261; Bakara 2/267; Kasas 28/77; İnsan 76/8-9; Nahl 16/96.

⁶ Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivâyet edilen hadis şöyledir: “*İnsan öldüğü zaman amel defteri kapanır ancak şu üç kişinin defteri kapanmaz, sevap yazılmaya devam eder; sadaka-i câriye (vakıf), kendisinden istifade edilen ilim ve kendisine dua eden hayırlı salih bir çocuk.*” Müslim, “Vesâyâ”, 14; Tirmizî, “Ahkâm”, 36 (1393); Ebû Dâvûd, “Vesâyâ”, 14 (2880).

olduğu yedi parça akarını vakf ederek bu noktada Müslümanlara fiili örnek olmuştur. Birçok sahâbî, en sevdiği malı, Allah rızası için tasadduk etme anlayışıyla mallarını vakfetmişlerdir. Hatta Câbir (r.a.)'den “*Ben muhacirîn ve ensârdan bir kimse bilmem ki malı olup da malını vakf u tasadduk etmesin.*” sözü nakledilir.⁷

Vakıf faaliyetleri, Hulefâ-i Râşidîn, Emevîler, Abbasîler ve daha sonraki İslam devletleri zamanında gelişip yaygınlaşarak devam etmiştir. İslam tarih ve medeniyetinde önemli bir hayır müessesesi olarak özellikle VIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar bütün İslam ülkelerinin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında son derece etkili olmuştur.⁸

Vakıf kültürünün müslümanlar arasında doğmasında ve süreklilik göstermesinde öncelikle manevî âmiller rol oynamıştır. Bu manevî amiller, Müslümanlara asırlar boyunca infak ruhunu aşılamaş, onları tasadduk etmenin doruğuna taşımış ve vakıf eserler inşa etmek suretiyle kesintisiz devam eden hayır işlerine yöneltmiştir.

2. Osmanlı'da Vakıf Kültürü

Türk-İslam medeniyeti temelleri üzerinde kurulan Osmanlı Devleti, siyâsî, askerî, idârî, hukûkî, ictimâî, dinî vs. alanlarda kendisinden önceki mirası devralarak müesseseleşme yoluna gitmiştir. Bununla birlikte Osmanlılar, devraldıkları mirası birçok alanda geliştirerek daha ileri noktalara taşımışlardır.

⁷ Ömer Hilmi Efendi, “İfade-i Maḥsûsa”, *Ahkâmü'l-Evâkîf*, s. 11; Sahâbeden bazı vakıf örnekleri için bk. Hz Ömer'in Hayber'deki arazisini; Hz Osman'ın Medine'de bir Yahudî'den satın aldığı Rume kuyusunu; Halid b. Velid'in zirhını ve savaş araç-gereçlerini vakfetmesi hakkında bk. Müslim, “Vesâyâ”, 4; Tirmizî, “Ahkâm”, 36 (1392); Ebû Dâvûd, “Vesâyâ”, 13 (2879); Tirmizî, “Menâkıb”, 19; Buhârî, “Cihâd”, 88, “Zekât”, 34, 50.

⁸ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XLII, 479; M. Fuat Köprülü, vakıf için İslam dışında bir menşeyi arayışında olan Avrupalı araştırmacıların iddialarını tahlil etmiştir. Bk. M. Fuat Köprülü, “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 1-32; İslam'da vakfın gayesi Allah'ın rızasını kazanmak ve ahiret yurdu için azık hazırlamaktır. Nitekim vakıf kültürünü meydana getiren fikrî arka planın anlaşılmasında önemli bir kaynak teşkil eden, vâkıflar tarafından tanzim edilen ve vakfın işleyişini gösteren vakfiyelerde bu durum açıkça görülmektedir. Vakfiyelerin girizgâhında besmele, hamd, salât u selamdan sonra infak ile ilgili ayetlere ve “sadaka-i câriye” hadisine özellikle yer verilerek vakıf tesisi dini referanslarla temellendirilir. Örnekler için bk. Sezai Sevim, Hasan Basri Öcalan, *Osmanlı Kuruluş Dönemi Bursa Vakfiyeleri*, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2010, s. 44-45; Ayrıca bk. Hasan Basri Öcalan ve dğr., *Bursa Vakfiyeleri-I*, Bursa Kültür A.Ş., Bursa 2013.

Vakıf müessesesi ve onunla ilgili muameleler de Osmanlının miras aldığı ve kendine has özellikler katarak zenginleştirdiği alanlardan biridir. Bu dönemde, önceki uygulamalar özümşenerek kendine mahsus bir vakıf kültürü oluşturulmuştur.

Yukarıda değinildiği üzere, vakıf uygulaması, salt Osmanlı dönemi toplum hayatında görülen bir hususiyet değildir. Tarih boyunca gelişim seyrine çeşitli din, kültür ve medeniyetlerin katkıları yaptığı, temelinde iyilik yapma, yardımlaşma-dayanışma gibi insanî ihtiyaç ve değerlerin yer aldığı insanlığın ortak ürünü olan vakıf bu yönüyle, evrensel tabiata sahip bir olgudur. Tarihî ve sosyal koşullara bağlı olarak gelişme göstermiş, Osmanlı'ya önceki toplulukların ve İslam devletlerinin tatbikatında yaşanan tecrübelerle sistemleşerek intikal etmiştir. Fakat Osmanlı döneminde olduğu kadar, hiçbir dönemde vakıf sisteminden yararlanarak ülke zenginliklerinin paylaşılması, adil devlet yönetiminin tesisi ve erdemli şehirlerin kurulması konularında aynı başarı gösterilememiştir.⁹ Toplumsal işlevleri geliştirilen ve yaygınlaştırılan vakıflar, uzun Osmanlı asırlarında ve geniş hâkimiyet coğrafyasında toplum hayatının neredeyse her sahasına nüfuz etmiştir.

Saray mensuplarından çeşitli düzeydeki devlet adamlarına, ulemadan ticaret ve zanaat erbabına, azatlı kölelere varıncaya kadar toplumun her kesiminden kadın ya da erkek, imkânları ölçüsünde vakıflar tesis etmişlerdir. Tabiidir ki bu toplumsal yatırımların en geniş çaplı olanlarını padişahlar ortaya koymuşlardır. Onları valide sultanlar, şehzadeler, vezirler ve diğerleri takip etmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren hemen hemen bütün padişahların vakıflar kurdukları vakfiyelerden ve çeşitli kaynaklardan anlaşılmaktadır. Evkâf-ı selâtin de denilen sultan vakıfları, gerek kuruluşları, gerek mahiyetleri ve gerekse yönetimleri bakımından diğer vakıflardan bir takım farklı özellikler taşımaktadır.¹⁰ Aşağıda vakıf sistemiyle inşa edilmiş abide eserler olan külliyelerin Osmanlı şehir gelişimine etkisi incelenecektir.

3. Osmanlı'da Vakıf - Külliye - Şehir İlişkisi

Osmanlı coğrafyasında vakıf müessesesinin somut tezahürü olan külliyeler, aynı zamanda "Osmanlı şehri"nin en önemli karakteristiğidir. Birçok Osmanlı şehrinin nüvesini, bu külliyeler teşkil etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı şehirlerinde külliyelerle oluşturulmuş bir kimlik vardır. Bu

⁹ Nazif Öztürk, "İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 29 (2005), s. 19.

¹⁰ Samettin Başol, "Bursa Şehrinin Gelişmesinde XV. Yüzyıl Bursa Vakıflarının Rolü", *Bursa Defteri*, Bursa Kültür ve Sanat Yayınları, Bursa 2003, s. 84; Ayrıca bk. Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* 953 (1546) *Tarihli*, Baha Matbaası, İstanbul 1970, s. 19.

bağlamda Osmanlı şehirlerinin vakıflarla var oldukları söylenebilir. Osmanlı döneminde bir şehrin tarihî gelişimi o şehirdeki vakıf eserlerin tarihî gelişimi ile paraleldir.¹¹

Külliye, cami esas olmak üzere, çevresinde çeşitli sosyal görevi olan binaların düzenlenmesi suretiyle meydana getirilmiş bir binalar kompleksidir.¹² Külliye bünyesinde yer alan cami, medrese, mektep, imaret, tabhâne, kütüphâne, dâruşşifâ gibi kendilerinden doğrudan doğruya faydalanılan yapılara müessesât-ı hayriyye de denilmiştir. Bu ve benzeri yapılar, hayır anlayışıyla inşa edilerek toplumun ihtiyaçlarına vakfedilmiştir. Zengin gelir kaynakları ile desteklenen bu yapılar, yüzyıllar boyunca işlevlerini sürdürmüşlerdir. Külliyelerin yapımı, Osmanlı döneminde artarak devam etmiş, en gelişmiş külliye örnekleri, Osmanlı'nın parlak devirlerinde meydana getirilmiştir.¹³

Osmanlı idaresi, kuruluş yıllarından itibaren fethedilen toprakların imarı (şenlendirilmesi) hususunda bilinçli bir şekilde vakıf müessesesinden yararlanmıştır.¹⁴ Hâkimiyet alanına yeni topraklar ilave ettikçe bir sonraki adım olarak orada ya yeni bir yerleşim merkezi teşekkülünde ya da mevcut yerleşim yerini Türk-İslam yurdu haline getirmede külliye merkezli imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Başta padişahlar olmak üzere varlıklı kimseler farklı büyüklüklerde hayrat tesisler inşa ettirmişlerdir. Müslüman-Türk nüfus bu yeni bölgelere göçürülerek kalıcı iskân temin edilmiştir.

Ayrıca fethedilen araziler bazen gazilere, bazen de bir şeyhe ve dervişlerine mülk olarak veriliyordu. Bu suretle yeni yerleşim yerleri teşekkül ediyordu. Şehirde veya köyde Osmanlı yerleşimlerinin merkezinde her zaman bir cami bazen de cami ile birlikte bir zaviye, medrese, han, hamam, köprü, imaret gibi vakıf yapılar yer almaktaydı ve bu yapıların etrafında oluşan mahalle/köy de bânîlerinin isimleri ile anılmaktaydı. Nitekim bu yer adlarının pek çoğu günümüzde de aynen kullanılmaya devam etmektedir.

Özellikle Horasan, Buhara, Belh'den gelip Osmanlı topraklarına yerleşen abdal, baba, ahi unvanlı dervişler, yeni fethedilen toprakların Türk-

¹¹ Hatice Oruç, "Bosna Sancağında Şehirlerin Kuruluşunda Vakıfların Rolü: Yeni Bazar ve Saraybosna Örneği", *Vakıf Medeniyeti ve Şehir (Sempozyum)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2013, s. 169.

¹² Feridun Akozan, "Türk Külliyeleri", *Vakıflar Dergisi*, 8 (1969), s. 303.

¹³ Akozan, "Türk Külliyeleri", s. 306; Medine'deki Peygamber Mescidi, ilk külliye örneği olarak değerlendirilmektedir. Külliyelerin birim ve fonksiyonlarının gelişimi için bk. Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Külliye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 542.

¹⁴ Mustafa Cezar, "Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi", *IX. Türk Tarih Kongresi: Ankara 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, III, s. 1391-1414.

İslamlaşmasına katkıda bulunmuşlardır.¹⁵ Osmanlı'nın Rumeli'deki akınlarda bu dervişler ön sıralarda rol almışlar, gösterdikleri yararlıklardan ötürü de fethedilen boş araziler kendilerine temlik edilmiştir. Dervişler bu arazilere yerleşerek bir taraftan ziraat ve hayvancılıkla uğraşmışlar diğer taraftan da kendilerine vakfedilen zaviyeler ile bir kültür ve tarikat merkezi haline gelen köyler oluşturmuşlardır. Osmanlı beylerinin ahi şeyhleri ile temas halinde oldukları, gaza faaliyetlerine şeyhlerin dervişleriyle birlikte katıldıkları bilinmektedir. Âşıkpaşazâde, Osman Gazi'nin padişah olmadan önce Şeyh Edebâli ve müridlerine şehir vermeyi vadettiğini ve ellerine nişan verdiğini; Orhan Gazi'nin Bursa fethine katılan Geyikli Baba ve dervişlerine Uludağ'ın eteklerinde arazi temlik edip buraya bir zaviye yaptırdığını nakleder.¹⁶

Kırsal kesimlerdeki nispeten küçük çaplı vakıflar, köy yerleşimlerinin oluşumu ve nüfusun iskânı için yeterli olmuştur. Vakıf anlayışının külliyelerle vücut bulması daha çok şehir yerleşimlerinde kendini göstermiştir. Külliye-mahalle-şehir ilişkilerinin en çarpıcı örneklerine ilk ve son payitaht merkezi Bursa ve İstanbul'da, ikinci dereceden başkent Edirne'de; eyalet merkezleri Diyarbakır, Konya, Erzurum, Halep, Şam, Üsküp ve Saraybosna'da; sancak şehirleri Amasya, Manisa, Kütahya, Konya, Tokat vb. şehirler ve menzil yerleşimleri Payas, Lüleburgaz, Karapınar ve Ilgın vb. yerlerde rastlanır.¹⁷

Külliyelerin şehir yerleşimine etkisi bakımından Osmanlı şehirlerini ikiye ayırmak mümkündür.

3.1. Külliyelerle Dönüşen Şehirler

Sözü edilen şehirler, önceden var olup fetih ile elde edilen ve dönüşen şehirlerdir. Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapan Bursa, Edirne, İstanbul şehirleri külliyelerle dönüşen şehirlerdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarının başkenti Bursa, vakıf eseri külliyelerin inşasıyla Bizans kenti özelliğinden Osmanlı şehri olmaya geçiş yapmıştır. Bursa, hem ilk payitaht olması hem de öncesi bir Bizans kenti iken Osmanlı şehrine dönüştürülen bir yerleşim yeri olması sebebiyle Edirne ve İstanbul'a da model oluşturan bir şehirdir.

¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 284-365; Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 7 (1968), s. 60-61.

¹⁶ Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân Âşıkpaşazâde Tarihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332, s. 6-7, 46-47.

¹⁷ Fatih Müderrisoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Vakıf Medeniyeti: Bani ve Şehir İlişkisi", *Vakıf Medeniyeti ve Şehir (Sempozyum)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, s. 52.

Fetihten önce kale-şehir görünümünde olan Bursa, Orhan Gazi'nin başlattığı inşaa faaliyetleriyle kalenin dışında genişlemeye başlamıştır. Orhan Gazi, 1339-1340'ta kalenin doğu tarafında cami (Orhan Câmii), imaret, medrese, hamam ve kervansaraydan oluşan bir külliye vücuda getirmiş, bu bina grupları aynı zamanda şehrin merkezini teşkil etmiştir.¹⁸ Orhan Gazi'den II. Murad'a kadar gelen Osmanlı padişahları da, şehrin farklı yerlerine birer külliye yaptırarak şehir gelişimini ilerletmişlerdir.¹⁹ I. Murad, Hüdâvendigâr külliyesini; Yıldırım Bayezid, Yıldırım ve Ulucami külliyelerini; Çelebi Mehmed, Yeşil külliyesini ve II. Murad Muradiye külliyesini yaptırmıştır. Külliyelerin etrafında mahalle yerleşimleri teşekkül etmiş, şehir nüfusu, genellikle bu yapıların çevresinde kurulan mahallelerde yoğunluk göstermiştir. Örneğin, Buharalı derviş Emir Sultan adına XV. yüzyıl başlarında yaptırılan külliyein etrafında oluşan mahalle, bu yüzyılın sonunda 276 hâne ile Bursa'nın en kalabalık mahallesi haline gelmiştir. Onu 145 hâne ile Çelebi Mehmed'in yaptırdığı külliyein mahallesi olan İmaret-i Sultaniye takip etmekteydi. Merkezî özellik taşıyan bu mahalleler civarında, daha az nüfuslu birçok mahalle de zamanla oluşmuştur.²⁰ Bu abide eserler, Osmanlı şehirlerinin fizikî çehresini belirleyen yapılar olmuşlardır. Ayrıca önde gelen devlet adamları ve hayırsever zenginlerin katkılarıyla şehir dokusu başka vakıf eserlerle işlenmiş, böylece tipik Osmanlı şehri ortaya çıkmıştır.²¹

XV. yüzyıl Bursa vakıflarının incelendiği bir çalışmada, bu yüzyıldaki vakıfların %85'inin padişah ve diğer devlet görevlileri, %15'inin reâyâ tarafından kurulmuş olduğu tespit edilmiştir.²² Buna göre XV. yüzyılda kurdukları vakıflarla (dinî, eğitsel, beledî ve sosyal hizmetler yapıları ile) Bursa şehrinin gelişimine en fazla katkıyı, padişahlar ve diğer devlet görevlilerinin yaptığı sonucu ortaya çıkmaktadır.²³

Külliyelerle şehir dokusunu oluşturma girişimi, Bursa'dan sonra benzer şekilde Edirne'de de görülmektedir. Nitekim Edirne, 1361 yılında I. Murad tarafından fethedildiğinde Bursa gibi sur içi bir Bizans yerleşimi iken, Eski, Orta ve Yeni İmaret adı verilen yapı toplulukları ile Beylerbeyi, Mezitbey,

¹⁸ Halil İnalçık, "Bursa", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI, 446.

¹⁹ Gönül Cantay, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 31-35.

²⁰ Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 1-9.

²¹ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 68-72.

²² Başol, "Bursa Şehrinin Gelişmesinde XV. Yüzyıl Bursa Vakıflarının Rolü", s. 83.

²³ Başol, "Bursa Şehrinin Gelişmesinde XV. Yüzyıl Bursa Vakıflarının Rolü", s 90-92.

Gazi Mihal, Üç Şerefeli ve Selimiye külliyelerinin inşasıyla sur dışına taşınmıştır. Böylece nehirleri de içine alan kentsel dönüm yani Türk-İslam şehri modeli adım adım uygulanmıştır. Padişahlar, vezirler, akıncı beyleri, Rumeli Beylerbeyi gibi ileri gelen yöneticiler şehrin imarına katkıda bulunmuşlardır.²⁴ İlk zamanlardan itibaren saraya mensup sultanların, kadınların, vezirler ve ümeranın zevcelerinin, şeyh ve dervişlerin mahalleleri kurulmuştur. XVII. yüzyıl sonlarına kadar mütemadiyen bir gelişme gösteren Edirne’de, XVI. asır başlarında (935/1529) 144 mahalle varken bir asır kadar sonra (1018/1609) 290 mahalle olmuştur.²⁵

Aşama aşama tekâmül eden Osmanlı, İstanbul’un fethiyle siyasi alanda olduğu gibi medeniyet alanında da zirveyi yakalamıştır. İstanbul, fetih öncesi kadim medeniyetlere beşiklik etmiş son olarak da Doğu Roma’nın merkezi olmuştur. Fetihle beraber yeni bir kimlik kazanmış ve atılan adımlarla bu kimliği pekiştirecek girişimlerde bulunulmuştur. İstanbul’un imarı hususunda Bursa ve Edirne’de tatbik edilmiş usullere uyularak vakıf yoluyla idare edilmekte olan külliye sisteminden hareket edilmiştir. İstanbul’da yeni semt ve mahallelerin oluşumunda külliye yapıyı teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti’nin yeni payitahtının imarı hususunda kısa zamanda büyük başarı elde edilmiştir. Sadece Fatih devrinde 207 cami (bunların 17’si kiliseden bozma), 24 mektep ya da medrese, 32 hamam ve 12 han ve bedesten inşa edilmiştir. II. Bayezid ve Kanûnî dönemlerinde yapılan vakıflarla şehrin imarı devam ettirilmiştir.²⁶

3.2. Külliyele Oluşan Şehirler

Fetihten sonra kurulan şehirlerdir. Osmanlı döneminde yeni bir şehir kurulurken merkezinde cami, etrafında ise yine onunla bağlantılı diğer sosyal hizmet kurumlarını bünyesinde bulunduran külliye inşa edilirdi. Örneğin Bosna’da şehirlerin var oluşu “imaret siteleri” vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bosna sancak beyi İsa Bey’in vakıf eserleri ile Yeni Pazar ve Saraybosna şehirlerinin temeli atılmıştır. Şehir için yer tespiti bilinçli bir şekilde yapılmıştır. Nitekim İsa Bey Saraybosna şehrini kurmadan önce uygun bir yer aramış, Brodçe/Brodac köyü mevkiini şehir kurmak için uygun görmüş, bura halkını köylerine bedel olarak başka bir yer göstermek suretiyle Saraybosna şehrini kurma işine girişmiştir. Yeni Pazar’da önce bir

²⁴ Müderrisoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Vakıf Medeniyeti: Bani ve Şehir İlişkisi”, s. 52-53.

²⁵ Belirtilen bu sayıya Hristiyan ve Yahudi mahalleleri dâhil edilmemiştir. Bk. M. Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007, s. 36.

²⁶ Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, s. 11.

camii ve imaret daha sonra da bir hamam, bir kervansaray ve pek çok dükkân; Saraybosna'da yine önce bir cami sonra bir zaviye, bir kervansaray ve dükkânlar, bir hamam ve Miljacka nehri üzerinde bir köprü yaptırarak bunlara gelir getirecek pek çok gayrimenkulü vakfetmiştir. Ondan sonra gelen sancak beyleri onun doğrultusunda hareket ederek bu şehirlerin imar ve iskânına katkı sağlamışlardır.²⁷

Yeni yerleşim yerlerinin kurulmasında imar girişimlerinin yanı sıra nüfusu buralara çekmek için vergi muafiyetleri getirilmiştir.²⁸ Örneğin, II. Murad, ormanlık, ıssız, emniyetsiz bir yerde Ergene kasabasını kurarken, burayı cazip hale getirecek inşaa faaliyetinde bulunarak imaret ve köprü yaptırmış, Edirne'den bu yeni yerleşim yerine nüfus getirip, kasaba halkını vergiden muaf tutmuştur.²⁹

Vakıfların şehirlerin kuruluşunda, gelişmesinde oynadıkları roller sadece kuruluş dönemi için geçerli değildir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde de vakıflar bu sahadaki görevlerini yerine getirmişlerdir. Örneğin Dârussaâde ağası Beşir Ağa'nın vakıfları sâyesinde, XVIII. asırda, bugün Romanya'da bulunan Sulina şehri kurulmuştur.³⁰ Damad İbrahim Paşa, doğum yeri olan Niğde'nin Muşkara köyünde iki cami, medrese, imaret, mekteb, han, çeşmeler ve dükkânlar yaptırarak etraftan buraya nüfus naklini sağlamak üzere vergi muafiyeti getirmiştir. Muşkara'yı kaza merkezi yapmış ve

²⁷ Oruç, "Bosna Sancağında Şehirlerin Kuruluşunda Vakıfların Rolü: Yeni Bazar ve Saraybosna Örneği", s. 169-173.

²⁸ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I", s. 312-313, 324, 339, 355.

²⁹ Neşri, padişahın bu imar faaliyetini şöyle anlatmaktadır: "... bu Ergene köprüsü'nün yeri, evvel ormanlık ve balçık ve çökeklik idi. Ve harâmiler durağnydı. Ve hiç vakit olmuyaydı kim, anda harâmî adam öldürmiyeydi. Andan Sultân Murâd hazâin harc edip evvel ağaçları kırdırıp, pâk ettirip, ol arada yüz yetmiş dört kantaralı bir köprü yapıp, ol köprü'nün iki başını ma'mûr ettirip bir başına Ergene nâm bir latîf kasaba şehir edip bir 'âlî imâret yaptırdı. Muhassal iki tarafını dahi ma'mûr edip Ergene Köprüsü demekle ma'rûftur. Andan ol vakit ki imâret yürüdü, Sultân Murâd, Edirne'den ulemâ ve fukarâyı cem' edip getirdip, ziyâfet edip, akçeler ve filoriler üleştirip evvel aşını kendi eliyle üleştirdi. Ve çerâğını dahi kendi uyardı. Ve yapan mi'mâra dahi hil'atler giydirdi. Ve çiftlikler 'atâ etti. Ol kasabanın halkını 'avârızdan mu'âf ve müsellem kıldı." Bk. Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, (yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, II, 603-605.

³⁰ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, 14 (1982), s. 1-27.

Ürgüp'teki kadı ve askerî memurları buraya getirerek kasabayı sur ile genişletmiş ve Muşkara adını kaldırarak Nevşehir adını vermiştir.³¹

Buraya kadar anlatıldığı üzere, külliyeler, coğrafyanın imar ve iskânıyla Osmanlı şehirlerinin fizikî görünümünde belirleyici olmuşlardır. Diğer taraftan, hizmet birimleriyle de sosyal, kültürel ve ekonomik hayatta önemli roller oynamışlardır. İbadet, eğitim, sağlık, yeme-içme-barınma, alışveriş gibi günlük ihtiyaçların karşılandığı yerler olmaları sebebiyle şehirlerin merkezi olma özelliği kazanmışlar ve böylece Osmanlı halkının yaşam kültürünü şekillendirmişlerdir.

Külliyeler, inşa edildikleri dönemde toplumun bütün ihtiyaçlarını sağlayan bir yapılanmadır. Nüfusun belirli bir yere iskân edilmesinde ve mahalle yerleşiminin gelişmesinde cami önemli bir yere sahiptir. İslam şehirlerinde mahallelerin cami etrafında teşekkül etmesinin bir uzantısı olarak Osmanlı'da şehirlerin büyümesi benzer bir süreçte gerçekleşmiştir.³² Camiye yakınlık; okunan ezanı duymak, namazlara özellikle de Cuma namazına katılmak, toplumsal etkileşimi sağlamak yönleriyle önemliydi. Başka bir deyişle cami manevî atmosferi ile insanları içinde bir araya getirdiği gibi çevresini de şenlendirme misyonunu ifa etmiştir. Camiden sonra genellikle en öne çıkan birim imarettir. İmaretler, sosyal yardımlaşma, paylaşma ve dayanışma anlayışının bir ürünüdür. Külliye mutfağı olan imaret, külliye çalışanlarına, medrese talebelerine ve yoksullara sıcak yemek dağıtılan birimdir.³³ İmaretler sayesinde fakir ve yardıma muhtaç kişilerin ihtiyaçları karşılanarak toplumsal barış ve dayanışma sağlanmıştır.

Osmanlı toplumunda eğitim ve kültür faaliyetlerinin merkezinde cami, medrese, mektep ve tekke yer almaktadır. Bunların her biri farklı yönleriyle insanı yetiştiren müesseseler olarak külliye bünyesine dâhil olmuşlardır. Onları külliye'nin ana birimleri olarak değerlendirmek mümkündür. Dârüşşifâlarla halkın sağlık sorunlarının çözülmesine önem gösterilmiş, kervansaraylar sayesinde ticarî faaliyetlerin gelişmesi sağlanmıştır. Çeşmeler, sebiller külliye'deki diğer yapılarla kıyaslandığında pek yer kaplamayan tamamlayıcı unsurlar olarak görülebilir. Bununla birlikte mimarî işçilikleriyle görkemli ve abidevî görünüme sahip olan çeşme ve sebiller de vardır.³⁴

³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978, IV (I. Bölüm), 156.

³² Sivas şehrinin fizikî yapısını, mescidler, camiler ve zaviyeler etrafında teşekkül eden mahalleler belirlemiştir. Bu konuda örnek bir çalışma için bk. Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 18-56.

³³ Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, 219-220.

³⁴ Semavi Eyice, "Çeşme", *DİA*, XVIII, 279-287.

Susuzluk ve yorgunlukların giderilmesi, temizliğin sağlanması gibi önemli işlevler gören çeşmeler, sadece külliye bünyesinde yer alan yapılar da değildir. Çoğunlukla müstakil olarak hayırseverlerin ekonomik imkânı nispetinde şehirlerde sokakların köşe başlarına, şehirlerarası yolların kenarlarına yapılan sayısız hayrat çeşmeler vardır. Bunlar, Osmanlı toplumunda hayrat duygusunun adeta bir refleks haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Çarşı, bedesten, han, hamam külliyesinin gelir getiren unsurlarıdır. Bunlardan elde edilen gelirler, külliyesinin hizmet alanlarına, tamir ve bakım ihtiyaçlarına sarf edilmiştir. Bu şekilde külliyesinin işlevlerinin kesintiye uğramadan devam etmesi sağlanmıştır.

Günümüzde sosyal devlet olmanın gereği olarak kabul edilen kamu hizmetleri, Osmanlı sisteminde vakıflar kanalıyla yerine getirilmekteydi. Sağlık hizmetleri, eğitim-öğretim işleri, şehirlere suyun getirilmesi gibi bugün belediyelerin ve özel idarelerin görevleri arasında giren birçok işi yerine getiren vakıf kurumları, şehirlerin gelişiminde motor işlevi görmüşlerdir. Kamu hizmeti veren ve toplumun ihtiyaç duyduğu tüm ortak kullanım alanları vakıflar tarafından inşa edilmekte ve tamir gerektiğinde de bakımları yapılmaktaydı. Devlet, kasasından tahsisat yapmadan kamu hizmetlerini gördürürken halk da cebinden hiçbir harcama yapmadan bu imkânlardan faydalanabilmekteydi. Vakıflarda görev alanların maaşları vakıf bütçesinde karşılandığı için devletin maaş tahsisatı gibi bir kaygısı da olmamıştır. Vakıflar, yapılan kamu hizmet birimleri ile toplumda iktisadî anlamda istihdam alanı açmakta ve bu alanı da kendisi doldurmaktaydı. Örneğin Anadolu Eyaleti'nin 1530-1540 arasındaki toplam gelirlerinin %17'si vakıfların elinde olup bunun da büyük bir kısmı sultan ve vüzerâ vakıfları halinde amme hizmetlerine tahsis edilmiştir. Bu dönemde Anadolu Eyaletinde vakıf yoluyla 45 imaret, 342 cami, 1055 mescid, 110 medrese, 626 zaviye, 154 muallimhâne, 1 kalenderhâne, 1 mevlevihâne, 2 dâruilhuffâz, 75 büyük han ve kervansaray işletilmekte ve 121 müderris, 3.756 hatip, imam ve müezzin ile 3.299 şeyh, şeyhzade, kayyım, talebe ve mütevellîye maaş verilmekteydi.³⁵ XVIII. yüzyılda kurulmuş üç yüz otuz vakfın gelirleri üzerinden 4.947 kişiye ücret ödendiği tespit edilmiştir. Bu sırada Anadolu ve Rumeli'de altı bin yeni vakfın kurulmuş olduğu; bu vakıflar tarafından ücretleri ödenen kişilerin sayısının muhtemelen 86.915 rakamına ulaştığı da tahmin edilmektedir.³⁶

³⁵ Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, s. 17.

³⁶ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", s. 1.

Sonuç

Osmanlı'ya gelinceye kadar belirli bir gelişme kaydeden vakıflar, Osmanlı döneminde kapsamı genişleyerek ve sayıca artarak devam etmiştir. Dinî, ilmî sosyal, kültürel, beledî, ekonomik ihtiyaçların karşılanması gibi bütün kamu hizmetleri, vakıflar yoluyla gerçekleştirilmiştir. Padişahların yaptırdıkları devasa külliyeler, bu hizmetlerin en kapsamlı bir şekilde yürütüldüğü merkezler olmuşlardır. Sultan külliyesi, küçük tasarruf sahibi vâkıfların mekân tercihini de belirleyerek şehirlerin fizikî gelişim seyrine yön vermişlerdir. Bu yapılar, nüfusu kendilerine çekmişlerdir. Mahalle teşekkülleri külliyelerin, bunların olmadığı yerde de külliyelerin ana ögesi olan camilerin etrafında gerçekleşmiştir. Padişahlar, bizzat yaptırdıkları külliyelerin yanı sıra bazı devlet adamlarına, devlet hizmetinde yararlık gösteren şeyh ve dervişlere vakıflar tesis etmek üzere arazi temlikinde bulunmuşlardır. Şeyh ve dervişlere ait vakıf yapılarının etrafında da büyük nüfusa sahip mahalleler oluşmuştur. İskânı teşvik amaçlı bazı toplum kesimlerine vergi muafiyeti getirilmiştir. Böylece tipik Osmanlı şehirleri külliyelerle teşekkül etmiş ve gelişim göstermiştir.

Bibliyografya

- Akgündüz, Ahmet *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Akozan, Feridun, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 8 (1969), s. 303-308.
- Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân Âşıkpaşazâde Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I", *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2 (1942), s. 279-386.
- Barkan, Ömer Lütfi – Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, İstanbul: Baha Matbaası, 1970.
- Barkan, Ömer Lütfi – Meriçli, Enver, *Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Başol, Samettin, "Bursa Şehrinin Gelişmesinde XV. Yüzyıl Bursa Vakıflarının Rolü", *Bursa Defteri*, Bursa: Bursa Kültür ve Sanat Yayınları, 2003, s. 82-112.
- Cantay, Gönül, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2002.
- Cezar, Mustafa, "Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi", *IX. Türk Tarih Kongresi: Ankara 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler*, I-III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 1391-1414.

- Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Külliye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 542-544.
- Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Ergenç, Özer XVI. *Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Ertuğ, Zeynep Tarım, "İmaret", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, 219-220.
- Eyice, Semavi, "Çeşme", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, 277-287.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî er-Rüveyfiî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut: Dâr-ı Sâdır, 1414.
- İnalcık, Halil, "Bursa", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI, 445-449.
- Öcalan, Hasan Basri ve dğr., *Bursa Vakfiyeleri-I*, Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2013.
- Kayaoğlu, İsmet, "Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler", *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 11 (1977), s. 49-55.
- Köprülü, M. Fuat, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2 (1942), s. 1-35.
- Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları 7 (1968), s. 53-73.
- Müderrişoğlu, Fatih, "Osmanlı Devleti'nde Vakıf Medeniyeti: Bani ve Şehir İlişkisi", *Vakıf Medeniyeti ve Şehir (Sempozyum)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013, s. 51-60.
- Neşrî, Mehmed, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, I-II, (yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Oruç, Hatice, "Bosna Sancağında Şehirlerin Kuruluşunda Vakıfların Rolü: Yeni Bazar ve Saraybosna Örneği", *Vakıf Medeniyeti ve Şehir (Sempozyum)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013, s. 169-173.
- Ömer Hilmi Efendi, *Ahkâmu'l-Evkâf*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1307.
- Öztürk, Nazif, "İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 29 (2005), s. 7-20.
- Ruben, Walter, "Buddhist Vakıfları Hakkında", (trc. Meliha Torkak), *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2 (1942), s. 173-181.
- Sevim, Sezai-Öcalan, Hasan Basri, *Osmanlı Kuruluş Dönemi Bursa Vakfiyeleri*, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *Osmanlı Tarihi*, 4. cilt, I. Bölüm, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu*, I-V, İstanbul: Eser Neşriyat, 1997.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 14 (1982), s. 1-27.